

ХРОНІКА

КРИСТІАН ВОБІГ

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІДЕОЛОГІЯ ТА ДЕРЖАВНІ ЗЛОЧИНИ НАСИЛЬСТВА» (Бохум, 4–6 грудня 2013 р.)

З 4 по 6 грудня 2013 р. у Рурському університеті міста Бохума відбувалася міжнародна конференція з питань багатoproфільних досліджень геноциду під назвою «Ідеологія та державні злочини насильства», яку організували докторанти Інституту діаспори та досліджень проблем геноциду. Метою зустрічі докторантів та молодих науковців було створити платформу для багатoproфільного обміну та критичного розгляду стану і тенденцій поточного розвитку історичного, соціологічного, культурологічного та антропологічного досліджень колективного насильства.

Відправною точкою конференції стала теорія, яка стверджує, що численні приклади з історії державного насильства ХХ століття, наприклад, геноцид вірмен або Голокост, свідчать про центральну роль ідеології у створенні злочинних угруповань та їхній подальшій мобілізації. Тим не менш, «ідеологія» як категорія аналізу антропологічного та культурологічного дослідження геноциду та колективного насильства і до сьогодні є маловивченою.

Конференцію відкрив професор Мігран Дабаг (Бохум) із доповіддю «Ідеологія, зміна суспільних поколінь та геноцид». М. Дабаг, директор Інституту діаспори та досліджень геноциду, виклав свої думки щодо понять ідеології та геноциду з огляду на явище

зміни суспільних поколінь. Професор дійшов висновку, що індивідуальні діяння злочинців потрібно аналізувати тільки з урахуванням соціальних конструктів цього явища. На двох прикладах – організаційних документах руху младотурків та націонал-соціалізму – він показав, що термін «покоління» відіграє ключову роль при формуванні політично активних осіб. В обох випадках «молоде покоління» визначило межу, яка відокремлює його від «старшого покоління», що вважалося корумпованим, а отже, не могло бути ні моральним взірцем, ні авторитетом для прийдешніх генерацій. Таким чином, на основі досвіду, у певної групи людей виникає усвідомлення історичної обраності, що робить легітимізацію політичних діянь непотрібною.

Теоретичні та порівняльні підходи

У доповіді «Теорія ідеологічної динаміки масового насильства» Джонатан Лідер Мейнард (Оксфорд; політологія та історичні науки) констатував, що і сьогодні недоліком порівняльних підходів є те, що вони відстають від результатів практичних досліджень. Разом з тим, занадто малим є взаємозв'язок між дослідженнями проблематики насильства та ідеології, бракує комплексних теорій. Мейнард обґрунтовує визначення поняття ідеології, яке, з одного боку, має бути різнобічним та систематизованим, з іншого – враховувати багатство форм ідеології. Доповідач вважає, що ідеологія становить складний комплекс численних ідей, які неможливо звести до окремих ідеологем, скажімо, до поняття антисемітизму. Мейнард пояснив, що для кращого розуміння ідеологічної динаміки геноциду та інших колективних злочинів насильства є шість «механізмів виправдання»: «дегуманізація», «атрибуція провини», «побудова загрози», «право на дію», «промова гідності», «віра в майбутнє». Причому якщо перші три категорії стосуються жертв, то інші три використовуються для самовизначення злочинцями. До того ж ідеться і про три «механізми інтенсифікації»: «етичний скептицизм», «науково-теоретичну зневагу» та «поляризацію». Завдяки цій теоретичній базі, як стверджує Мейнард, розрізнені випадки складаються в ідеологічну динаміку колективного насильства, що дасть змогу дослідити вищезазвані поняття.

Ендрю Бассо (Калгарі; історичні науки та політологія) у доповіді «Спроба зрозуміння винуватців геноциду: зв'язок між груповою психологією та екстермінаційною ідеологією» зосередив свою увагу на взаємозв'язку між державною ідеологією та груповою динамікою. Грунтуючись на результатах емпіричних соціально-психологічних досліджень Філіпа Зімбардо («Стенфордський тюремний експеримент»), Роберта Мілгрема («Експеримент покірності»), Саломона Еша («Експеримент групового тиску»), та Музафера Шеріфа («Теорія реалістичного конфлікту»), Бассо довів, що динаміка в групі може змінити поведінку її членів за дуже короткий час. Особливо це стосується закритих груп людей, як-от поліцейські підрозділи, що були задіяні в оперативних з'єднаннях у тилу Східного фронту. За словами Бассо, подібні ситуації впливу зовнішньої загрози, запобігання якій можливе лише насильницьким шляхом, спричиняють особливо сильний вплив на ту групу людей, яка знаходиться поза звичним середовищем та поза певними рамками моральних норм. У цих умовах члени групи особливо сприйнятливі до впливу ідеології. Групова динаміка охоплює також і членів групи, які не були до цього часу переконаними прихильниками ідеології. Причому ще недостатньо досліджено, як впливає зовнішня критика на дії учасників групи.

Приклади колективного насилля

Фолькер Протт (Флоренція; історія, соціологія та література) виступив із доповіддю «Велика пожежа в Смирні: низовий рівень та транснаціональний розмах». На прикладі пожежі у Смирні, портовому місті на березі Егейського моря, що сталася 1922 року під час грецько-турецької війни, яка тривала з 1919 року, Ф. Протт розробив теорію ідеологічних рамок колективних актів насильства. Він вважає, що взаємовідносини між міжнародним фактором, державними елітами та місцевими політичними діячами слід аналізувати не лише як взаємини «зверху – вниз», а й як «знизу – догори». В підпалі міста звинуватили турецькі війська, що наступали, однак це питання досі лишається відкритим. Дії турецьких військ у місті, які не загасили пожежу, через що вогонь дістався християнських кварталів, можна пояснити розвитком ситуації, але водночас ці дії

підживлювала поширена серед солдатів націоналістична ідеологія. Протт заявив, що їх було приховано через політичні та ідеологічні інтереси турецького керівництва (Ататюрк наказав: «Нехай горить!») і тільки згодом узаконено.

Міжнародно-правові та етно-політичні дискурси впливали на обидві сторони військового конфлікту, внаслідок чого відбувався «обмін» певними групами населення та пропагувалося створення національних держав. Таким чином «витісняли чужинців» із власного суспільства, що вважалося легітимним. З іншого боку, як стверджує Протт, присутні міжнародні спостерігачі не підтримували жодної альтернативи депортації нетурецького населення. Дії місцевої влади збігалися не лише з інтересами турецьких еліт, а й із західною доктриною гомогенної національної держави.

Доктор Техмін Мартоян (Єреван; історичні науки) у доповіді «Кемалізм та християнські меншини: винищення вірмен і грецького населення Смирни як прояв турецької державної політики» теж звернулася до теми пожежі в Смирні й, зокрема, наголосила на ідеологічній тяглоті руху младотурків та кемалістів. Пожежу та причини її виникнення, на думку вченої, слід розглядати у світлі цієї тяглості. Мартоян припустила, що кемалістська ідеологія, так само як і ідеологія младотурків, перейняла певні геноцидальні аспекти і, таким чином, зробила його теоретично і практично здійсненним. Причому питання, хто був ініціатором пожежі, відходило на другий план, набагато важливішим ставав пошук того, хто зміг із цього скористатися.

Дослідження питання колективного насильства

Сара Елізабет Свєрдлик (Будапешт; економіка, держава та суспільство) у доповіді «Геноцид крізь призму гендера: феміністський аналіз Голокоста чеських ромів» відкрила новий цікавий погляд на історію нацистського геноциду. На прикладі вбивств ромів у Чехії вона пояснила гендерну специфіку. За словами Рут Бонді, в газових камерах не було поділу на чоловіків та жінок. Утім, більшість чеських циган були вбиті не в газових камерах або розстріляні, а були закатовані в таборах. За найближчого розгляду проявився гендерно-специфічний досвід, який набували жінки під час Голо-

косту. Йдеться насамперед про такі явища, як примусові аборти, викидні, небажане материнство – як наслідки згвалтувань та примусової стерилізації, що формували специфічно-жіночий погляд на життя в «буднях концентраційного табору». Але й щодо чоловіків, підсумувала Сverdлик, існували як певна рольова специфіка, так і певні очікування, оскільки способи переслідування та вбивства жінок і чоловіків відрізнялися. Якщо порівняти такі процеси, як прибуття та пристосування до умов концентраційного табору, боротьба за виживання, важка фізична праця, то перед жінками поставали інші вимоги, порівняно з чоловіками, що призводило до специфічних травм.

Михайло Тяглий (Київ; історичні науки) у доповіді «Геноцид знизу догори: радикалізація нацистської антиромської політики на окупованих східних територіях у 1942 р. як наслідок місцевих ініціатив» представив свої дослідження проблематики знищення ромів в Україні. Згідно з даними, які навів М. Тяглий, знищення ромів відбувалося без цілеспрямованого координованого наказу згори. Тогочасні окупаційні сили – Вермахт, цивільна адміністрація райхскомісаріату Україна, есесівські та поліцейські органи, які організовували терор на території сучасної України, несуть персональну відповідальність за масове знищення ромів упродовж майже року. М. Тяглий поставив питання про те, яку роль відіграла націонал-соціалістична ідеологія щодо ініціювання та проведення знищення ромів в Україні. Під час свого дослідження, що триває, він зібрав лише незначну кількість доказів того, що місцеві органи влади керувалися ідеологічними мотивами. Дослідження місцевих документів показало, що Вермахт, цивільна влада та апарат безпеки в Україні отримували досить нечіткі та розпливчасті керівні настанови з Берліна. Тяглий встановив, що на місцевому рівні застосовувалися дуже різноманітні підходи та методи, тобто можна припустити, що низові ланки влади при вирішенні завдань подеколи проявляли власну ініціативу або керувалися власним баченням проблеми. Тож автор продовжує шукати відповідь на запитання, чому масовий терор на такій великій території та під керівництвом багатьох формально не тісно пов'язаних між собою німецьких інституцій без «наказу згори» був можливим.

Інституціалізація «національної спільності»

Крістін Шьонмакерс (Ольденбург; новітня історія) у доповіді «Насильство у спільноті. Нацистська “національна спільність” як ідеологічне підґрунтя Голокосту» розглядає на основі рішень судових засідань, газетних статей, свідчень юристів та інтерв'ю з їхніми нащадками взаємодію між принципами нацистської «національної спільності» та практикою правосуддя. Історик наголосила, що суди були не лише важливою частиною панівної практики нацистської держави, а й активною ланкою у створенні «національної спільності». За словами Шьонмакерс, суд слугував трибуною для демонстрації нацистської ідеології, кожен вирок мав засвідчувати консолідацію суспільства.

Шьонмакерс також розглянула вплив ідеї «національної спільності», що тривав після 1945 року. Доповідач зосередилася на повоєнній кар'єрі багатьох нацистських юристів. Вони й надалі звеличували «національну спільність» та пропагували її як ідеальний тип суспільства. Отже, ці уявлення впливали і на колективну пам'ять прийдешніх поколінь.

Давід Шмідель (Магдебург; історія, релігієзнавство, германістика) представив доповідь «Поняття Бога в тотальній війні. Спроба розуміння солдатами Вермахту невідповідності християнської традиції та війни на знищення». У своїх дослідженнях учений використовує багатопрофільний підхід як до історичної науки, так і до релігієзнавства. Шмідель встановив, що за часів панування нацистського режиму бракувало фундаментальних досліджень ставлення німців, зокрема німецьких солдатів, до образу Божого. У цьому контексті важливим є вибір потрібної категорії, оскільки дослідження історії нацистської доби, пов'язані з релігією, стосувалися винятково інституцій (церкви та громади) та їхнього персоналу (пасторів, єпископів тощо). Набагато повнішу картину можна отримати, якщо дослідити традиційне поняття Бога чи образу Божого у солдатів. Оскільки 95% німецьких солдатів формально були прихожанами якоїсь з християнських церков, то питання їхньої секуляризації Вермахтом практично не розглядалося.

Отже, ґрунтовний релігійно-соціологічний аналіз джерел, а саме польової пошти, щоденників, протоколів допитів, пастирських звітів тощо, допоможе дослідити світогляд середньостатис-

тичного солдата. І дасть змогу відповісти на запитання, які аспекти християнства могли бути прив'язаними до ідеологем націонал-соціалізму і, таким чином, використані для виправдання участі солдатів у військових злочинах Третього райху.

Виправдання Голокосту

Ян-Хендрік Іссінгер (Фрайбург; історичні науки) у доповіді «Законність і раціональність як межі простору державних насильницьких злочинів» порушує насамперед питання «як?» і «чому?» щодо злочинів нацистських часів. У Третьому райху в «епоху ідеологій» не обійшлося без ідеологічного впливу на виконавців цих злочинів. Водночас Іссінгер показав динаміку виконання наказів на місці подій, де ситуативні моменти теж не можуть бути проігнорованими (що демонструє важливість комплексного підходу). На прикладі дортмундського 61-го резервного поліцейського батальйону Іссінгер показав, що в цьому контексті дуже важливо пов'язати організаційну структуру певної групи із внутрішніми процесами, які відбуваються в ній. Вагомими чинниками розвитку подій та розгортання злочинів були пристосовницька мотивація, менталітет та світогляд. Ідеологія, отже, виступає серед багатьох інших як один з факторів мотивації скоєння злочину. Виявляється, що більшість членів певної групи діяли однаково, проте мали різну мотивацію. Молодші учасники – радше з ідейних переконань, старші – здебільшого з пристосовницькою метою. Іссінгер показав, що дехто сподівався покірною поведінкою заслужити певну винагороду та добру репутацію на батьківщині. Спротив злочинним наказам та ухилення від їхнього виконання, враховуючи перебільшений ідеал мужності в націонал-соціалізмі, траплялися рідко. При здійсненні актів масового насильства нацистська влада довела, що вона може «законно» мобілізувати всі сили. Ідеологія «національної спільності» намагалася применшити в очах суспільства тяжкість злочинів або навіть узаконити їх, навіть таких, як насадження почуття меншовартості та створення загрози життю людини. За словами Іссінгера, ідеологічна машина не лише підтримує виконання актів насильства, а й діє опосередковано. Це, як згадувалося вище, впливало на самосприйняття чоловіків, і деякою мірою виправдовувало в їхніх очах застосування сили. Причому

сумніви в правочинності злочину вважалися ознакою того, що чоловікові бракує «мужності».

Свен Демпш (Мюнхен; історичні науки, політологія) у доповіді «Навчальний план “остаточного розв’язання питання” – світоглядна підготовка поліції охорони порядку як ідеологічне узаконення Голокосту» звернувся до світоглядної підготовки нацистської поліції охорони порядку. Дотепер дослідження обмежувалися лише проблематикою антисемітизму, однак такий звужений аналіз змінював кут зору на питання впливу ідеологічної підготовки та подальшу діяльність айнзацгруп на місцях злочинів. Демпш зазначив, що підготовка поліцейських кадрів спиралася на ідеологічне виховання СС. За оцінками вченого, ця підготовка мала слугувати побудові ідеологічної системи координат, усередині якої поліція охорони порядку змогла б допомагати нацистському режиму в реалізації расової політики, здійсненні та забезпеченні безперервності діяльності «національної спільності». Водночас він зауважив, що дослідження цього процесу навчання не може обмежуватися тільки вивченням злочинів, здійснених поліцією охорони порядку.

Висновки та заключне обговорення

Завершальна дискусія підтвердила, що до сьогодні найбільші складнощі становить наявність розриву між макро- та мікрорівнем досліджень. Досі практично немає дослідних робіт, які фокусуються на зв’язку між класифікованою ідеологічною системою та діями на місцевому рівні. Оскільки дослідникам складно отримати свідчення про безпосередні мотивації окремих злочинців, то, відповідно, отримати емпіричний доказ сили впливу ідеології на дії учасників подій теж дуже важко, якщо взагалі можливо. Крім того, необхідно дослідити, як взагалі виникає ідеологія, чому вона є переконливою, оскільки багато істориків вважають її усталеною та закритою системою. Яскравий приклад – націонал-соціалізм. Його ідеологія є дуже відкритою для тлумачення, постійно перебуває під впливом подій і постійно змінюється. Щодо визначення поняття ідеології, то головна проблема, на думку учасників конференції, полягає в тому, що ідеологію часто сприймають як систему, штучно побудовану однією з еліт. Однак слід враховувати, що еліти

накопичують запаси знань не зі своїх глибинних «надр», а, радше, сприймають думки та погляди із «суспільного бруду» та об'єднують їх із більш-менш універсальними теоріями. Такий підхід допоможе відповісти на питання посередницької ролі ідеології, якщо буде вказівка, де окремі ідеологеми знаходять відправні точки в дискурсі свого часу. Як зазначив один з учасників конференції, можливість такого зв'язку неможливо пояснити розглядом та вивченням лише ідеології. Набагато важливішим є сприйняття суспільного контексту в середовищі цього суспільства, реального – як вибудована послідовність, або як, скажімо, відчуття впевненості у своєму призначенні. Учасники конференції погодилися, що труднощі, як і раніше, виникають щодо питання зменшення розриву між ідеологією та конкретними діями, між макро- та мікрорівнями. Також стало очевидним, що багатовекторний аналіз, застосований на конференції, дав змогу дослідити проблематику окремих об'єктів, встановити точніший взаємозв'язок між ідеологією та колективними злочинами насильства.

*Переклад з німецької
Андрія Шевардіна*